

६. मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये

मागील पाठात संविधानाने दिलेल्या हक्कांचा आपण अभ्यास केला. त्यातून भारतीय नागरिकांना कोणते हक्क असतात हे समजले. एवढेच नव्हे तर हक्कांना न्यायालयाचे संरक्षण असते हेही आपण शिकलो. मूलभूत हक्कांचे आपल्या व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक जीवनातील महत्त्वही लक्षात आले. या पार्श्वभूमीवर आपण मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणजे काय हे समजून घेऊ.

मूलभूत हक्क शासनाच्या अधिकारावर निर्बंध घालतात. खालील सूची वाचा म्हणजे शासनावर कोणते निर्बंध असतात हे लक्षात येईल. उदा.,

- शासनाने नागरिकांमध्ये जात, धर्म, वंश, भाषा व लिंग यांवर आधारित भेद करू नये.
- कोणालाही कायद्यापुढील समानता व कायद्याचे समान संरक्षण नाकारू नये.
- कोणत्याही व्यक्तीचे जीवित हिरावून घेऊ नये.
- धार्मिक कर लादू नयेत.

शासनाने काय करावे याविषयीच्या काही सूचना संविधानाने स्पष्ट केल्या आहेत. या सूचनांचा हेतू म्हणजे संविधानाच्या उद्देशिकेत जी उद्दिष्टे स्पष्ट केली आहेत ती प्राप्त करण्यासाठीचे मार्गदर्शन होय. म्हणूनच या सूचनांना 'मार्गदर्शक तत्त्वे' असे म्हटले जाते.

मार्गदर्शक तत्त्वांचा समावेश का केला?

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा या देशात सुव्यवस्था निर्माण करण्याचे, सुरळीत राज्यकारभार करण्याचे मोठे आव्हान आपल्यासमोर होते. दारिद्र्य, मागासलेपणा, निरक्षरता दूर करून देशाची घडी नीट बसवायची होती. राष्ट्रबांधणीचे कार्य करायचे होते. त्यासाठी नवनवीन धोरणे आखणे, त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक होते. लोकांच्या कल्याणाचे उद्दिष्ट साध्य करायचे होते. थोडक्यात, भारताचे एका नव्या विकसित व प्रागतिक देशात

रूपांतर करायचे होते. त्यासाठी केंद्रशासन व राज्यशासनाने कोणत्या विषयांना प्राधान्य द्यावे, लोककल्याणासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्यात हे संविधानाने मार्गदर्शक तत्त्वांद्वारे स्पष्ट केले आहे. राज्यांच्या धोरणाचे ते आधार बनवले. प्रत्येक मार्गदर्शक तत्त्वात राज्यांच्या धोरणासाठी एक विषय आहे. त्या विषयाच्या अनुषंगाने नवीन धोरण आखावे अशी अपेक्षा संविधानकारांनी व्यक्त केली आहे. ही सर्व धोरणे एकदम व एकाच वेळी राबवायची झाल्यास त्यासाठी खूप आर्थिक पाठबळ लागेल, हे संविधानकारांनी जाणले होते. म्हणूनच त्यांनी मार्गदर्शक तत्त्वे शासनावर मूलभूत हक्कांप्रमाणे बंधनकारक केली नाहीत. राज्यांनी हळूहळू पण ठामपणे त्यांची अंमलबजावणी करावी अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली.

काही महत्त्वाची मार्गदर्शक तत्त्वे :

- शासनाने उपजीविकेचे साधन सर्वांना उपलब्ध करून द्यावे. स्त्री व पुरुष असा भेद त्याबाबत करू नये.
- स्त्री व पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन द्यावे.
- लोकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात.
- पर्यावरणाचे रक्षण करावे.
- राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या ठिकाणांचे म्हणजेच स्मारके, वास्तू यांचे संरक्षण करावे.
- समाजातील दुर्बल घटकांना विशेष संरक्षण देऊन त्यांना विकासाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.
- वृद्धापकाळ, अपंगत्व, बेकारी यांपासून नागरिकांचे संरक्षण करावे.
- भारतातील सर्व नागरिकांसाठी समान नागरी कायदा करावा.

सांगा पाहू!

वेतनाच्या संदर्भात 'समान कामासाठी समान वेतन' असे मार्गदर्शक तत्त्व आहे. यातून संविधानातील कोणती उद्दिष्टे साध्य होतील असे तुम्हांला वाटते? स्त्री-पुरुषांनी सारखेच काम करून पुरुषापेक्षा स्त्रियांना कमी वेतन देण्याचे प्रकार का आढळतात?

करून पहा.

वरील मार्गदर्शक तत्त्वांव्यतिरिक्त अन्य मार्गदर्शक तत्त्वे शासनाने लोककल्याणासाठी काय करावे हे स्पष्ट करतात. खाली काही विषय दिले आहेत. त्या संदर्भात कोणते मार्गदर्शक तत्त्व आहे हे शिक्षकांच्या मदतीने शोधा.

उदा., परराष्ट्र धोरण : जागतिक शांतता व सलोख्यास प्राधान्य.

- (अ) मुलींचे शिक्षण :
- (ब) निकोप व आनंदी वातावरणात बालकांचे संगोपन :
- (क) शेती सुधारणा :

मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत हक्क या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. मूलभूत हक्कांमुळे नागरिकांना अत्यावश्यक असे स्वातंत्र्य मिळते, तर मार्गदर्शक तत्त्वे लोकशाही रुजावी म्हणून पोषक वातावरण निर्माण करतात. अर्थात एखादे मार्गदर्शक तत्त्व शासनाने राबवले नाही तर त्या विरोधात आपल्याला न्यायालयात जाता येत नाही, परंतु विविध मार्गांनी शासनावर दबाव आणून धोरण आखण्याचा आग्रह आपण धरू शकतो.

शासनाने विद्यार्थ्यांसाठी आणखी काय केले पाहिजे असे तुम्हांला वाटते? तुमच्या मागण्यांची एक सूची तयार करा. तुम्ही केलेल्या मागण्या रास्त आहेत हे कसे पटवून द्याल?

शासनाच्या या सुविधांमुळे कोणत्या सुधारणा होतील असे तुम्हांस वाटते?

- (अ) सार्वजनिक स्वच्छतागृहे
- (ब) स्वच्छ पाणीपुरवठा
- (क) बालकांचे लसीकरण

मूलभूत कर्तव्ये

लोकशाहीत नागरिकांवर दुहेरी जबाबदारी असते. एकीकडे त्यांना संविधानाने दिलेल्या हक्कांबाबत जागरूक राहावे लागते. हक्कांवर अयोग्य मर्यादा येणार नाहीत याबाबत दक्ष असावे लागते, तर दुसरीकडे काही कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्याही पार पाडाव्या लागतात. सर्व भारतीयांचे कल्याण व्हावे म्हणून संविधानाने मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांतून अनेक तरतुदी केल्या आहेत, परंतु नागरिक त्यांची मूलभूत कर्तव्ये जोपर्यंत पार पाडत नाहीत, तोपर्यंत शासनाने केलेल्या सुधारणांचे लाभ सर्वांना मिळत नाहीत. उदा., 'स्वच्छ भारत' अभियानाखाली शासनाने स्वच्छतेचे अनेक उपक्रम राबवले, परंतु सार्वजनिक ठिकाणी अस्वच्छता निर्माण करण्याच्या सवयी लोकांनी बदलल्या पाहिजेत. भारतीय नागरिकांना आपल्या जबाबदाऱ्यांची जाणीव व्हावी म्हणून संविधानात मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला. भारतीय नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे :

- प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

- देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

- सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

सूची तयार करा.

- घरात तुम्ही कोणते हक्क मागता आणि कोणती कर्तव्ये पार पाडता ?
- शाळेत तुम्ही कोणत्या जबाबदाऱ्या पार पाडता ? तेथील कोणती जबाबदारी तुम्हांला नकोशी वाटते ?

ऐतिहासिक वास्तूवर नाव टाकणारा मुलगा

लिंबू, मिरची लटकवलेले

बसची तोडफोड

रस्त्यावर कचरा टाकणारी महिला

या चित्रांमध्ये कोणत्या कर्तव्यांचे पालन होत नाही असे तुम्हांला वाटते ?

आपल्या गावातील नदी ही नदी वाटतच नाही. केवढा तो प्लॅस्टिकचा कचरा ! मला कोणी सांगितले तरी मी आता नदीत कचरा टाकणार नाही.

ते ठीक आहे, पण कानठळ्या बसवणाऱ्या त्या आवाजांचे काय करायचे ?

नागरिक म्हणून आपल्या जबाबदाऱ्यांबाबतही आपण आग्रह धरला पाहिजे.

सण-उत्सव साजरे करताना याचे भानच राहत नाही लोकांना !

आपल्या देशाच्या साधनसंपत्तीचे आणि सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण करणे हे आपले कर्तव्य आहे.

आपण हळूहळू सुरुवात तर करूया... काही निश्चय करूया.

- मुला-मुलींना शाळेत जाण्यासाठी सांगूया.
- शाळेतील सुविधांचा जबाबदारीने वापर करूया.
- आपल्या देशाविषयी अभिमान बाळगूया.
- सर्व धर्मांच्या सण-उत्सवांत सहभागी होऊया. पर्यावरण दूषित न करता ते सण साजरे करूया.
- सार्वजनिक सुविधांचा योग्य वापर व काळजी घेऊया.
- हाती घेतलेली सर्व कामे प्रामाणिकपणे आणि उत्तम रीतीने करूया.

वरील संवादांतून आपल्याला कोणत्या कर्तव्यांचा बोध होतो ? हक्क आणि कर्तव्ये यांचा काही संबंध असतो का ? कर्तव्यांचे पालन केल्याने काय होते असे तुम्हांला वाटते ?

तुम्हांला काय वाटते?

६ ते १४ वर्षे वयोगटांतील मुला-मुलींना प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार मिळाला आहे. या वयोगटांतील सर्व मुले-मुली शाळेत असणे आवश्यक आहे. तरीही अनेक कारणांनी मुले-मुली शाळेत जाऊ शकत नाहीत. आई-वडिलांना आर्थिक मदत करण्यासाठी त्यांना काम करावे लागते. अशा मुलांना शाळेत आणण्याचा आग्रह धरणे हे त्यांच्यावर अन्याय करणारे आहे असे तुम्हांला वाटते का ?

स्वाध्याय

१. शासनावर कोणते निर्बंध असतात, याचा खालील चौकटीत तक्ता तयार करा.

•
•
•

२. खालील विधाने वाचा व होय/नाही असे उत्तर लिहा.

- (१) वर्तमानपत्रात दिलेल्या नोकरीच्या जाहिरातीत महिला, पुरुष या सर्वांसाठी जागा असतात....
- (२) एकाच कारखान्यात एकच काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषाला वेगवेगळे वेतन मिळते
- (३) शासनाद्वारे आरोग्य सुधारण्यासाठी विविध उपाययोजना राबवल्या जातात
- (४) राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या वास्तू, स्मारके यांचे संरक्षण करावे

३. का ते सांगा.

- (१) ऐतिहासिक वास्तू, इमारती, स्मारके यांचे संरक्षण करणे.
- (२) वृद्धांसाठी पेन्शन योजना राबवली जाते.
- (३) ६ ते १४ वयोगटांतील बालकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आहे.

४. योग्य की अयोग्य का ते सांगा. अयोग्य विधान दुरुस्त करा.

- (१) राष्ट्रध्वज जमिनीवर पडू न देणे.
- (२) राष्ट्रगीत चालू असताना सावधान स्थितीत उभे राहणे.

भारतीय संविधानाच्या उद्दिष्टांची आणि वैशिष्ट्यांची ओळख आपल्याला या पाठ्यपुस्तकातील सुरुवातीच्या प्रकरणांमध्ये झाली. भारतीय नागरिकांचे हक्क, त्या हक्कांना असणारे संरक्षण यांचाही विचार आपण केला. आपली मूलभूत कर्तव्ये कोणती आहेत, हे आपल्याला समजले. पुढील वर्षी आपण आपल्या देशातील राज्यकारभार कसा चालवला जातो, याचा अभ्यास करणार आहोत.

- (३) आपल्या ऐतिहासिक वास्तूवर आपले नाव लिहिणे/कोरणे.
- (४) सारख्याच कामासाठी पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना वेतन कमी देणे.
- (५) सार्वजनिक ठिकाणे स्वच्छ ठेवणे.

५. लिहिते होऊया.

- (१) संविधानातील काही मार्गदर्शक तत्त्वे पाठ्यपुस्तकात दिली आहेत. ती कोणती ?
- (२) भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये सर्व नागरिकांसाठी समान नागरी कायद्याची तरतूद का केली असेल ?
- (३) मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत हक्क या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, असे का म्हटले जाते ?

६. पर्यावरणाचे जतन व संरक्षण नागरिक कशाप्रकारे करू शकतात, हे उदाहरणांसह लिहा.

उपक्रम

- (१) शिक्षण हा आपला हक्क आहे, पण त्या संदर्भातील आपली कर्तव्ये कोणती, यावर गटचर्चा करा.
- (२) राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या वास्तू, स्मारके यांचे जतन करण्यासाठी राज्याने उपाययोजना कराव्यात, असे मार्गदर्शक तत्त्व आहे. किल्ल्यांच्या संरक्षणासाठी राज्याने काय केले आहे, ते शोधा व सूची तयार करा.
- (३) बालकांच्या आरोग्यासाठी शासन कोणत्या योजना राबवते, याविषयी माहिती मिळवा.

कालपट - ८ वे शतक ते १९ वे शतक - प्रमुख घटनांचा आढावा

घटनाक्रम खालून वर वाचत जाणे.

८ वे शतक	मुहम्मद बिन कासिमची सिंधवर स्वारी. राजपूत, गाहडवाल, परमार घराणे गुर्जर-प्रतिहार सल्ला पाल घराणे राष्ट्रकूट घराणे पांड्य घराणे	९ वे शतक	शिलाहार घराणे चोळ घराणे	१० वे शतक	राजा जयपाल-सबक्तागीन संघर्ष	११ वे शतक	गझनीच्या महमूदाची भारतावर स्वारी तुर्कांची भारतावर आक्रमणे होयसळ घराणे	१२ वे शतक	मुहम्मद घोरीचे भारतावर आक्रमण व पृथ्वीराज चौहान यांची कारकीर्द संपुष्टात यादव घराणे	१३ वे शतक	वारकरी पंथ महानुभाव पंथ खल्जी घराण्याची राजवट बल्बन, सुलतान रझिया, अलतमश यांची कारकीर्द, कुतुबुद्दीन ऐबक दिल्लीचा सुलतान	१४ वे शतक	बहमनी राज्याची स्थापना विजयनगर राज्याची स्थापना दिल्लीवर तुघलक सल्ला. दिल्ली येथून राजधानी देवगिरी व परत दिल्लीला. तैमूरलंगची भारतावर स्वारी	१५ वे शतक	आदिलशाही, निजामशाही, कुतुबशाही, बरीदशाही, इमादशाही यांची राजवट	१६ वे शतक	सम्राट अकबराचा महाराणा प्रताप, चांदबिबी, राणी दुर्गावती यांच्याशी संघर्ष मुघल राजवट सुरू. बाबर, हुमायून यांची कारकीर्द. दिल्लीवरील सुलतानशाहीची राजवट संपुष्टात	१७ वे शतक	महाराणी ताराबाई यांची कारकीर्द छत्रपती राजाराम महाराज छत्रपती संभाजी महाराज छत्रपती शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक स्वराज्यस्थापना छत्रपती शिवाजी महाराजांची कारकीर्द महाराष्ट्रात तुष्काळ मुघल-शीख संघर्ष औरंगजेब शहाजहान जहांगीर	१८ वे शतक	दुसरा बाजीराव पेशवे यांची कारकीर्द स्वराज्य ते साम्राज्य सवाई माधवराव नारायणराव थोरले माधवराव पानिपत लढाई नानासाहेब पेशवे मराठ्यांकडून पोर्तुगिजांचा पराभव पहिला बाजीराव पेशवे यांची कारकीर्द छत्रपती शाहू महाराजांची कारकीर्द	१९ वे शतक	इंग्रजांकडून मराठ्यांचा पराभव
----------	--	----------	----------------------------	-----------	-----------------------------	-----------	--	-----------	--	-----------	--	-----------	--	-----------	--	-----------	---	-----------	---	-----------	--	-----------	-------------------------------